

**KO‘RISHDA NUQSONI BO‘LGAN O‘QUVCHILARGA TARIX FANINI
O‘QITISHDA MULTISENSOR YONDASHUVNING NAZARIY-METODOLOGIK
ASOSLARI**

Hamidov Islomjon

SamDPI 1-kurs magistranti

Annotatsiya. *Maqolada ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalarga tarix fanini o‘qitishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Muallif vizual axborot yetishmovchiligi sharoitida tarixiy bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining o‘ziga xos psixofiziologik mexanizmlarini, kompensator rivojlanish nazariyasi va inklyuziv ta‘lim paradigmasi nuqtai nazaridan, multisensor (eshitish, taktil, kinestetik) yondashuv asosida qayta loyihalash zaruratini asoslaydi. Tahlil natijalari tarix fanining an‘anaviy vizual yo‘naltirilgan mazmuni ushbu toifa o‘quvchilar uchun yetarli emasligini va maxsus metodikani ishlab chiqish dolzarbligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *tiflopedagogika, tarix ta‘limi, multisensor yondashuv, kompensator rivojlanish, inklyuziv ta‘lim, taktil vositalar, audio resurslar.*

Kirish

Bugungi kunda ta‘lim tizimining ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan o‘quvchilar uchun gumanitar fanlar, jumladan, tarix fanini o‘qitish alohida murakkablik kasb etmoqda. Sababi, tarix fanining mazmuni an‘anaviy ravishda vizual ko‘rgazmali tayanchlarga (xarita, rasm, ko‘rgazmali manba, video) sezilarli darajada bog‘liq bo‘lib, ko‘rish faoliyati cheklangan o‘quvchi uchun mazmun bevosita yetkazilmaydi.

O‘tkazilgan nazariy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun tarix fanini o‘qitish masalasini oddiy “moslashtirish” doirasida hal qilib bo‘lmaydi. Bu ta‘lim mazmuni, metodlari va vositalarini tubdan qayta loyihalashni talab qiladigan murakkab pedagogik muammodir. Ko‘rish analizatori faoliyati cheklangan sharoitda o‘quvchi axborotni qabul qilish, qayta ishlash va mustahkamlash jarayonlarida vizual tayanchlardan uziladi; natijada ta‘limning an‘anaviy ko‘rgazmali modeli tarix fanida kutilgan natijani bermaydi. Shu sabab tarix ta‘limida o‘quv materialini berishning asosiy tayanchi sifatida eshitish va taktil sezgi kanallari, shuningdek kinestetik tajriba (harakat orqali idrok) markazga chiqishi zarurligi tasdiqlanadi.

L.S. Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan kompensator rivojlanish qarashiga ko‘ra, ko‘rish nuqsoni bolaning umumiy psixik rivojlanishini to‘xtatmaydi, balki uni boshqa sezgi tizimlari

hisobiga qayta tashkil etishga undaydi¹⁰. Mazkur ilmiy qarashlar zamonaviy tiflopsixologiya — L.I.Solntseva¹¹, L.I. Plaksina¹² tadqiqotlarida yanada chuqurlashtirilgan.

Tahlil davomida ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning psixofiziologik xususiyatlari tarixiy bilimlarni o‘zlashtirish jarayoniga bevosita va tizimli ta‘sir ko‘rsatishi aniqlandi. Vizual axborot yetishmasligi, avvalo, idrokning yaxlitligini buzadi: o‘quvchi predmet yoki hodisani birdaniga “butun” ko‘rinishda qamrab olmaydi, balki ma‘lumotni ketma-ket, qisimlarga bo‘lib, vaqt bo‘yicha yoyilgan tarzda yig‘adi. Bu holat tarix fanida o‘ta muhim bo‘lgan “voqealar zanjiri”, “sabab–oqibat”, “davrlar ketma-ketligi” kabi ko‘p bosqichli mantiqiy tuzilmalarni ongda barqaror shakllantirishni qiyinlashtiradi.

Ikkinchidan, xotiraning eshitishga tayanishi tarix ta‘limida o‘ziga xos muammo tug‘diradi. Tarix darslarida hajmli, faktlarga, sanalarga va ismlarga boy materialni faqat eshitish orqali bir maromda qabul qilish o‘quvchini tez charchatadi va diqqatning bo‘linishiga olib keladi¹³. Shuning uchun audio materialning hajmi, tezligi, tovush balandligi va intonatsion belgilari maxsus metodik talablarga bo‘ysunishi lozim.

Uchinchidan, tasavvur va vaqt tushunchasini shakllantirishdagi qiyinchiliklar tarix mazmunining o‘zaklarini — xarita, hududiy o‘zgarishlar, migratsiya yo‘nalishlari, jang chiziqlari, davlat chegaralarining almashuvi kabi murakkab geografik-tarixiy birliklarni o‘zlashtirishda sezilarli to‘siq bo‘lib chiqadi. Shuning uchun tarixiy makon va vaqtni tushuntirish relyefli (bo‘rtma) xaritalar, taktil sxemalar sezgi asosidagi variantlari va batafsil audio tavsiflar bilan mustahkamlanmasa, bilimning barqarorligi keskin pasayadi.

Yuqorida qayd etilgan psixofiziologik xususiyatlardan kelib chiqib, ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalarga tarix fanini o‘qitish multisensor (ko‘p kanalli sezgi) asosga qurilishi zarur. Multisensor ta‘lim konsepsiyasi G‘arb pedagogikasida V. Kovalyov va S. Kirk tadqiqotlarida nazariy jihatdan asoslangan¹⁴. Konsepsiyaning mohiyati shundaki, bilish faoliyati bir vaqtning o‘zida bir necha sezgi kanali (eshitish, taktil, kinestetik) orqali tashkil etilsa, axborot ongda barqaror izlar qoldiradi va uzoq muddatli xotiraga o‘tadi.

Tarix fanida multisensor yondashuv quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

¹¹ Солнцева Л.И. Тифлопсихология детства. – М.: Полиграф-Сервис, 2000. – С. 102–115. Muallif ko‘r bola idrokining parchali (suksessiv) xususiyatini va uni butunlikka keltirish metodlarini bayon qiladi.

¹² Плаксина Л.И. Теоретические основы коррекционной работы в школах для детей с нарушением зрения. – М.: Город, 1998. – С. 33–40.

¹³ Денисова О.А., Леханова О.Л. Детская тифлопсихология. – Череповец: ЧГУ, 2010. – С. 67–74.

¹⁴ Kirk S.A., Gallagher J.J. Educating Exceptional Children. – Boston: Houghton Mifflin, 1989. – P. 215–227; Kovalyov V.V. Psixiatriya detskogo vozrasta. – M.: Meditsina, 1995.

a) auditiv kanal — tarixiy matnlarning Brayl yozuvi va parallel ravishda audio-kitob sifatida tayyorlanishi, hujjatli rekonstruksiyalar, tarixiy shaxslar nutqlarining badiiy ijro etilgan yozuvlari;

b) taktil kanal — relyefli xaritalar, qabariq ko‘rinishdagi diagramma va sxemalar, tarixiy buyumlarning kichraytirilgan modellari (sopol, qurol-yarog‘, tanga, kiyim namunalari), bo‘rtma timeline’lar;

d) kinestetik kanal — “tarixiy sahna” deb ataluvchi o‘yinlar, harakatli rekonstruksiyalar, muzey eksponatlarini taktil tarzda o‘rganish, sayyohlik darslarida hududni qadam bilan o‘lchash kabi mashqlar.

Mazkur uch kanalning birgalikda ishlatilishi tarix fanining markaziy tushunchalari — “vaqt”, “makon”, “sabab”, “hodisa”, “shaxs” — ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan o‘quvchining ongida konkret, hissiy-mantiqiy obraz orqali shakllanishini ta’minlaydi.

Zamonaviy inklyuziv ta’lim paradigmasi doirasida M. Ainscow va T. Booth tomonidan ishlab chiqilgan “Inklyuziya indeksi” (Index for Inclusion) o‘quv jarayonida har bir bolaning ishtirokini ta’minlash uchun mazmun, metod va baholashni o‘quvchining ehtiyojlariga moslashtirishni nazarda tutadi¹⁵. L. Florian esa “inklyuziv pedagogika” konsepsiyasida o‘qituvchi o‘z metodikasini “maxsus” va “oddiy” deb bo‘lmasligini, balki barcha o‘quvchilar uchun mavjud o‘qitish strategiyalarini boyitishi kerakligini asoslagan¹⁶.

Mazkur ilmiy qarashlar UNESCO tomonidan 1994-yilda qabul qilingan Salamanka bayonoti tamoyillari bilan uyg‘un¹⁷. Bayonot ta’kidlaganidek, maxsus ehtiyojli bolalar imkon qadar umumiy sinflarda, ammo o‘zlariga moslashtirilgan vositalar asosida o‘qitilishi lozim. Bu yondashuv tarix darslari uchun amaliy mazmun kasb etadi: o‘qituvchi audio va taktil resurslar tayyor bo‘lsa, ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan o‘quvchini umumiy sinfdagi mavzuni to‘liq o‘zlashtirgan holda, ishtirok ettira oladi.

Milliy pedagogikamizning asoschilaridan biri Abdulla Avloniy tarix fanining tarbiyaviy salohiyatini chuqur idrok etgan holda, bilim har qanday toifadagi bola uchun “qalbga yetib boruvchi ovozli so‘z” bilan yetkazilishi kerakligini ta’kidlagan¹⁸. Bu g‘oyalar zamonaviy tiflopedagogika tilida “auditiv didaktika” konsepsiyasi bilan to‘g‘ridan-to‘g‘ri uyg‘unlashadi.

Shu bilan birga, mavjud ilmiy ishlanmalar va amaliyot tahlili respublikamizda tarix faniga moslashtirilgan audio va taktil o‘quv adabiyotlarining yetarli emasligini, ushbu vositalardan

¹⁵Ainscow M., Booth T. Index for Inclusion: developing learning and participation in schools. – Bristol: Centre for Studies on Inclusive Education (CSIE), 2002. – P. 7–12.

¹⁶Florian L. Mapping international developments in teacher education for inclusion // Prospects. – 2014. – Vol. 44, № 4. – P. 491–502.

¹⁷UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Paris: UNESCO, 1994. – P. 6–9.

¹⁸Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – B. 24–30.

foydalanishning yagona metodik tizimi ishlab chiqilmaganligini hamda umumta’lim maktablari o’qituvchilarining tiflopedagogik tayyorgarligi yetarli darajada shakllanmaganligini ko’rsatadi. Aksariyat hollarda tarix darsligi mazmuni Brayl yozuvida shunchaki ko’chiriladi, biroq vizual mazmun (xaritalar, rasmlar, sxemalar) tegishli taktil yoki audio ekvivalent bilan to’ldirilmaydi. Natijada o’quvchi mavzuning faqat matnli qismini o’zlashtiradi, fanning tarkibiy o’zagi hisoblangan vizual qatlami esa ongdan tashqarida qoladi.

Bu holat tarix fanini ko’rishda nuqsoni bo’lgan bolalar uchun samarali o’qitishning maxsus metodikasini ishlab chiqish zaruratini bevosita asoslaydi. Mazkur metodika tarkibida quyidagilar markaziy o’rin tutishi lozim: birinchidan, dastur va darslik mazmunining ikki tilli — Brayl matni va audio nusxasidagi yagona kompleksi; ikkinchidan, har bir tarixiy mavzu uchun standart taktil minimum (xarita, sxema, kalit ob’ekt modeli); uchinchidan, o’qituvchi nutqining maxsus didaktik tavsifi (lokalizatsiya, sekvensiya, harakat tasviri); to’rtinchidan, bilimni baholashning tegishli vositalari (og’zaki javob, taktil identifikatsiya, harakatli rekonstruksiya).

Xulosa

O’tkazilgan nazariy tahlil ko’rishda nuqsoni bo’lgan bolalarga tarix fanini o’qitishning nazariy-metodologik asoslari quyidagi qoidalarga tayanishini ko’rsatdi: (1) ta’lim jarayoni vizual axborot kompensatsiyasini ta’minlovchi multisensor yondashuvga asoslanmog’i kerak; (2) tarix fanining mazmuni — vaqt, makon, sabab–oqibat tushunchalari — o’quvchining suksessiv idroki va auditiv-taktil xotirasi xususiyatlariga moslashtirilgan tarzda qayta tashkil etilishi lozim; (3) mazkur ish kompensator rivojlanish (Vygotskiy, Luriya), multisensor ta’lim (Kirk, Kovalyov) va inklyuziv pedagogika (Ainscow, Booth, Florian) nazariy konsepsiyalarining sintezi asosida olib borilmog’i zarur.

Mazkur nazariy-metodologik asoslar keyingi tadqiqot bosqichlarida — tarix fanidan audio va taktil o’quv qo’llanmalarini ishlab chiqish, ularning samaradorligini eksperimental tekshirish hamda o’qituvchilarning tiflopedagogik kompetensiyasini shakllantirish bo’yicha tavsiyalar tayyorlash uchun mustahkam asos vazifasini bajaradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O’qituvchi, 1992. – 160 b.
2. Выготский Л.С. Основы дефектологии. – СПб.: Лань, 2003. – 656 с.
3. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. – М.: Академия, 2003. – 384 с.
4. Солнцева Л.И. Тифлопсихология детства. – М.: Полиграф-Сервис, 2000. – 250 с.
5. Плаксина Л.И. Теоретические основы коррекционной работы в школах для детей с нарушением зрения. – М.: Город, 1998. – 262 с.

6. Денисова О.А., Леханова О.Л. Детская тифлопсихология. – Череповец: ЧГУ, 2010. – 187 с.
7. Ainscow M., Booth T. Index for Inclusion: developing learning and participation in schools. – Bristol: CSIE, 2002. – 102 p.
8. Florian L. Mapping international developments in teacher education for inclusion // Prospects. – 2014. – Vol. 44, № 4. – P. 491–502.
9. Kirk S.A., Gallagher J.J. Educating Exceptional Children. – Boston: Houghton Mifflin, 1989. – 560 p.
10. UNESCO. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. – Paris: UNESCO, 1994. – 47 p.